

УДК 811.161.3

DOI 10.52928/2070-1608-2024-72-4-82-87

ИНТЕГРАЛЬНЫЯ ПРЫМЕТЫ СІНАНІМІЧНАСЦІ ДЗЕЯСЛОЎНЫХ ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ З СУБКАТЭГАРЫЯЛЬНЫМ ЗНАЧЭННЕМ ДЗЕЙНАСЦІ

канд. філал. навук, дац. В.В. МАРШЭЎСКАЯ
(Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Янкі Купалы)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0006-4621-4620>

Аўтар робіць спробу ўдакладніць асноўны паняццёвы апарат – фразеалагічныя сінонімы, сінанімічны рад – дзеяслоўных фразеалагізмаў з субкатэгарыяльным значэннем дзейнасці. Асноўнымі метадамі даследавання сталі метады семантычнай ідэнтыфікацыі, метады кампанентнага аналізу, апісальны і аналітычны метады. Устаноўлена, што аналізаваныя фразеалагізмы-сінонімы ўтвараюць сінанімічныя рады, у семантычнай структуры якіх прысутнічаюць такія семантычныя прыкметы, як катэгарыяльнае значэнне дзеяння (працэсу), субкатэгарыяльнае значэнне дзейнасці, інтэгральная сема канкрэтнай або абстрактнай дзейнасці. Пераважаюць фразеалагізмы-сінонімы са значэннем абстрактнай дзейнасці. На дэнататыўным узроўні фразеалагізмы-сінонімы не могуць узаемамяняцца ў любым кантэксце: адрозненні ў этымалагічных вобразах, непаўторная ўнутраная форма, разнастайная экспрэсіўна-ацэначная афарбоўка выключаюць магчымасць адэкватнай замены. У працэсе функцыянавання дзеяслоўных фразеалагізмы-сінонімы валодаюць складаным перапляценнем семантычных, граматычных, стылістычных характарыстык, што замацоўвае за імі пазіцыю частковай узаемазамены. Атрыманыя вынікі могуць быць выкарыстаныя ў тэорыі і практыцы лексікаграфіі і фразеаграфіі.

Ключавыя словы: сінонімы, сінанімічны рад, дзеяслоўныя фразеалагізмы, субкатэгорыя дзейнасці, фразеалогія, беларуская мова.

Уводзіны. Пытанне сінанімічнасці фразеалагізмаў беларускай мовы разглядалі ў шматлікіх навуковых, вучэбных і метадычных працах лінгвісты Ф.М. Янкоўскі [1], А.С. Аксамітаў [2], І.Я. Лепешаў [3], В.М. Касцючык¹, В.П. Красней², М.А. Даніловіч³ і інш. У многіх азначэннях фразеалагічных сінонімаў асноўная ўвага акцэнтавалася на семантычных і стылістычных адрозненнях: “фразеалагічныя сінонімы – гэта фразеалагізмы, якія абазначаюць тое самае ці блізкае паняцце, але адрозніваюцца адцэннямі значэнняў ці эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкай” [1, с. 49]; “пад фразеалагічнымі сінонімамі разумеюцца такія фразеалагічныя адзінкі, якія абазначаюць адзін і той жа прадмет аб’ектыўнай рэчаіснасці, адно паняцце, яны блізкія па значэнні, але маюць розныя вобразныя стрыжні (унутраную форму) і таму адрозніваюцца сэнсавымі і стылістычнымі адцэннямі і эмацыянальна-экспрэсіўным каларытам” [2, с. 39]; “абазначаючы адзін і той жа аб’ект рэчаіснасці, сінанімічныя фразеалагізмы адрозніваюцца або адцэннем значэння, або стылістычнай афарбоўкай, або тым і другім адначасова”⁴.

У рускай мове сінанімічнасць фразеалагізмаў даследавалі Ю.Д. Абрэсян⁵, Ю.Ю. Аваляні [4], С.Г. Гаўрын [5], М.І. Сідарэнка [6], У.П. Жукаў [7], М.М. Шанскі⁶ і інш. Ю.Д. Абрэсян слухна заўважыў, што “азначэнне сінонімаў як слоў, якія пры супадзенні агульнага значэння адрозніваюцца адзін ад аднаго адцэннямі значэння, не можа лічыцца дастаткова дакладным і змястоўным, таму што ні адзін лінгвіст, які апярэчыў тэрмінам “адценне значэння”, не азначае гэтае паняцце”⁷. Далей Ю.Д. Абрэсян пазначае, што “адценне значэння не з’яўляецца ў семантычнай структуры фразеалагічнай адзінкі велічыняй, што існуе асобна і незалежна ад яе значэння. Гэта толькі нейкая семантычная асаблівасць значэння, якая праяўляецца пры супастаўленні пэўнай фразеалагічнай адзінкі з яе сінонімам. Таму мы не можам супрацьстаўляць адценне значэння і значэнне ў якасці самастойных існасцей. Гэта не азначае, аднак, што яны не могуць быць супастаўленымі. Іх параўнальны аналіз аказваецца тым больш неабходным, бо часта адценні значэнняў развіваюцца ў самастойныя значэнні”⁸.

Наглядзячы на тое, што пытаннем сінаніміі лінгвісты ўдзялялі і ўдзяляюць шмат увагі, актуальнасць і дыскусійнасць іх не сціхае. Як піша складальнік адзінага даведніка па сінаніміі беларускай мовы М.К. Клышка⁹, “здаецца, што тут складанага? Яшчэ на школьнай лаве мы даведзіліся: сінонімы – гэта словы з аднолькавым ці

¹ Касцючык В.М. Сінанімія і варыянтнасць у дыялектнай фразеалогіі (на матэрыяле гаворак Брэстчыны): аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук: 10.02.01 / Бел. дзярж. пед. ун-т імя Максіма Танка. – Мінск, 2000. – 21 с.

² Сучасная беларуская мова: лексікалогія, фразеалогія: вучэб. дапам. / В.П. Красней, У.М. Лазоўскі, І.М. Шчарбакова. – Мінск: Універсітэцкае, 1984. – 175 с.

³ Даніловіч М.А. Вывучэнне фразеалогіі на ўроках мовы: дапам. для настаўніка. – Мінск: Нар. асвета, 1991. – 96 с.

⁴ Гл. зноску № 2. – С. 143.

⁵ Абрэсян Ю.Д. Фразеалагічныя синонимы типа «глагол-существительное» в современном английском языке: дис. ... канд. филол. наук. – М., 1956. – 324 с.

⁶ Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка: учеб. пособие для филол. фак-та. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Высш. шк., 1985. – 160 с.

⁷ Гл. зноску № 5. – С. 19.

⁸ Там жа. – С. 21.

⁹ Клышка М.К. Слоўнік сінонімаў і блізказначных слоў / пад рэд. Л.А. Антанюк. – 2-е выд., выпр. і дапоўн. – Мінск: Выш. шк., 1993. – 445 с.

блізкім значэннем, але розным гучаннем. Але калі знаёмішыся з бяздонным, бяскрайнім слоўным акіянам, пераконваешся, што і двух слоў, якія поўнаасцю супалі б значэннем, знайсці не так ужо і лёгка, а нават, сцвярджаюць некаторыя даследчыкі, і немагчыма”¹⁰.

Мэтай нашага даследавання з’яўляецца выяўленне інтэгральных прымет сінанімічнасці дзеяслоўных фразеалагізмаў з субкатэгарыяльным значэннем дзейнасці.

Задачы даследавання: выдзеліць фразеалагізмы-сінонімы ў межах семантычных груп “абстрактная дзейнасць”, “канкрэтная дзейнасць”, семантычных падгруп “маўленне”, “мысленне”, “сацыяльная дзейнасць”, “рух, перамяшчэнне ў прасторы”, “канкрэтыя фізічныя дзеянні”; удакладніць асноўны паняціны апарат “фразеалагічныя сінонімы”, “сінанімічны рад” у дачыненні да дзеяслоўных фразеалагізмаў з субкатэгарыяльным значэннем дзейнасці як самастойнай фразеалагічнай мікрасістэмы.

Прадметам нашай увагі і аналітычнага аналізу з’яўляюцца выпадкі праяўлення здольнасці дзеяслоўнымі фразеалагізмамі з субкатэгарыяльным значэннем дзейнасці ўтвараць сінанімічныя рады і ўзаемазамыняцца ў індывідуальна-аўтарскім кантэксце.

Асноўная частка. У азначэннях фразеалагічных сінонімаў, дадзеных У.П. Жукавым і І.Я. Лепешавым, увага акцэнтаецца і на іншых (акрамя семантычных і стылістычных) адрозненнях: сінанімічнымі з’яўляюцца “фразеалагізмы з тоесным ці гранічна блізкім значэннем, суадносныя з адной і той жа часцінай мовы, якія пераважна валодаюць аднолькавай ці падобнай сінтаксічнай спалучальнасцю (гэтая асаблівасць, перш за ўсё, характэрная для аднаструктурных фразеалагізмаў), але адрозніваюцца адзін ад аднаго або адценнямі значэння, або стылістычнай афарбоўкай, або тым і другім адначасова” [7, с. 116]; “фразеалагічныя сінонімы абазначаюць адно і тое ж паняцце, маюць тоеснае ці гранічна блізкае значэнне, належаць да аднаго семантыка-граматычнага тыпу, але звычайна адрозніваюцца адзін ад другога адценнямі значэння, стылістычнай афарбоўкай і іншымі адметнымі адзнакамі” [3, с. 82]. Гэтыя два азначэнні сінанімічнасці фразеалагізмаў, на нашу думку, больш прымальныя. Паспрабуем прымяніць іх да дзеяслоўных фразеалагізмаў-сінонімаў з субкатэгарыяльным значэннем дзейнасці.

За аснову былі ўзяты сінанімічныя рады фразеалагізмаў, пададзеныя ў двухтомным тлумачальным слоўніку фразеалагізмаў І.Я. Лепешава¹¹; слоўнік змяшчае каля 6000 фразеалагічных адзінак (з іх толькі адназначных дзеяслоўных фразеалагізмаў мы налічылі 2322 адзінкі) і на сённяшні дзень з’яўляецца найбольш поўным фразеалагічным слоўнікам у беларускай лексікаграфіі. У слоўнікавых артыкулах сінанімічныя рады пададзены ў алфавітным парадку без паказу дамінантаў. Аналізуючы дзеяслоўныя фразеалагізмы-сінонімы з субкатэгарыяльным значэннем дзейнасці, мы амаль ва ўсіх выпадках перабудавалі сінанімічныя рады, у выніку чаго парадок пералічэння сінонімаў унутры рада (і адпаведна парадак іх апісання) цалкам зменены. Такія змены дазволілі ўдакладніць семантычную структуру сінанімічнага рада, размежаваць ядро і перыферыю як у семантыцы асобных фразеалагізмаў-сінонімаў, так і ў структуры ўсяго сінанімічнага рада.

Наша даследаванне вялося з дапамогай метаду семантычнай ідэнтыфікацыі – пры атаясамліванні значэнняў асобных фразеалагізмаў-сінонімаў і сінанімічных радоў розных ступеней частотнасці, а таксама метаду кампанентнага аналізу. На метадзе кампанентнага аналізу заснавана шматступеневая семантычная структура дэнаматыўна-сігніфікатыўнага макракампанента структуры фразеалагічнага значэння дзеяслоўных фразеалагізмаў, яна вызначаецца тым, што прадметна-лагічнае значэнне фразеалагізмаў разглядаецца як складаны комплекс семантычных элементаў (сем), на аснове якіх фразеалагізмы могуць аб’ядноўвацца паміж сабой або адмяжоўвацца адзін ад аднаго. Выкарыстоўваліся таксама апісальны і аналітычны метады.

Аналіз фразеалагізмаў-сінонімаў з апорай на іх слоўнікавыя дэфініцыі, а таксама на ілюстрацыйны матэрыял (змешчаны ў слоўніку і з картатэкі, сабранай нами) дазволіў удакладніць паняцце сінанімічнасці дзеяслоўных фразеалагізмаў з субкатэгарыяльным значэннем дзейнасці і канкрэтызаваць характарыстыку дзеяслоўных фразеалагізмаў-сінонімаў і іх сінанімічных радоў.

Па-першае, наяўнасць у азначэнні фразеалагізмаў-сінонімаў І.Я. Лепешава слова “звычайна” дапускае выпадкі, калі фразеалагізмы-сінонімы могуць мець сэнсавую і стылістычную тоеснасць. Напрыклад, усе тры сінанімічныя фразеалагізмы *мяняць шыла на мыла*, *мяняць гаршкі на гліну*, *мяняць быка на індыка* маюць значэнне ‘дзеінічаць, рабіць неабдуманая, неабачліва; выбіраць горшае’, ужываюцца пры дзейніку са значэннем асобы і функцыянуюць у размоўным стылі з экспрэсіўна-ацэначнай афарбоўкай іранічнасці.

Аднак адкрытым застаецца пытанне, як правільна разумець “тоеснае” ці “гранічна блізкае” значэнне? Гэта поўнае ці частковае супадзенне ўласна слоўнікавай дэфініцыі (паняцінага зместу) фразеалагізмаў? Ці супадзенне слоўнікавых дэфініцый пры накладанні на фразеалагізмы-сінонімы пры іх функцыянаванні ў розных кантэкстах? Структура фразеалагічнага значэння надзвычай складаная. Акрамя дэнаматыўна-сігніфікатыўнага макракампанента (паняцінага зместу), у структуру фразеалагічнага значэння ўваходзяць канататыўны, граматычны, этнакультурны і іншыя макракампаненты. Нават тады, калі фразеалагізмы-сінонімы адэкватныя паводле семантыкі, стылістычнай афарбоўкі, структуры, спалучальнасці, граматычных асаблівасцей і інш., яны ўсё роўна адрозніваюцца адзін ад аднаго сваім этымалагічным вобразам, непаўторнай унутранай формай.

Па-другое, падзяляючы думку Ю.Д. Абрэсяна, што “адценне значэння не з’яўляецца ў семантычнай структуры фразеалагічнай адзінкі велічыняй, якая існуе асобна і незалежна ад яе значэння”¹², мы дапускаем, што

¹⁰ Гл. зноску № 9. – С. 4.

¹¹ Лепешаў І.Я. Слоўнік фразеалагізмаў: у 2 т. – Мінск: Беларус. Энцыкл. імя П. Броўкі, 2008.

¹² Гл. зноску № 5. – С. 21.

ў залежнасці ад таго, што будзе лічыцца “значэннем”, а што – “адценнем значэння”, фразеалагізмы-сінонімы могуць быць аднесены да аднаго ці да розных сінанімічных радоў. Параўнаем, напрыклад, слоўнікавыя дэфініцыі наступных чатырох фразеалагізмаў-сінонімаў: *браць да галавы* (<што>) ‘многа думаць пра што-н., непакоячыся і хвалюючыся’, *браць <сабе> у галаву* (<што>) ‘многа думаць пра што-н., непакоячыся і хвалюючыся’, *балець (хварэць) душой (сэрцам)* (за каго, за што, па кім, па чым) ‘моцна перажываць, хвалявацца, трывожыцца за каго-н., што-н.’, *браць (прымаць) <блізка> да сэрца (да душы)* (<што>) у 1-м значэнні ‘ўразліва, з павышанай пачуццёваасцю ўспрымаць што-н., моцна перажываць’ [СФ-1, с. 138]. Першыя два фразеалагізмы суадносяцца сваімі індывідуальнымі значэннямі ‘думаць’ з субкатэгорыяй дзейнасці (семантычная група “абстрактная дзейнасць”, семантычная падгрупа “мысленне”. “Адценнем значэння” ў названых адзінках можна лічыць спосаб дзеяння ‘непакоячыся і хвалюючыся’. Наступныя два фразеалагізмы (*балець душой, браць блізка да сэрца*) сваімі індывідуальнымі значэннямі ‘перажываць, хвалявацца, трывожыцца’ суадносяцца з субкатэгорыяй стану (семантычная група “псіхічны стан”, семантычная падгрупа “эмоцыі”), “адценнем” значэння ў іх можна лічыць сему ўзмацняльнасці ‘моцна’. У такім выпадку фразеалагізмы ўтвараюць два розныя (паміж сабой не сінанімічныя) рады: 1. *браць да галавы* (<што>) – *браць <сабе> у галаву* (<што>); 2. *балець (хварэць) душой (сэрцам)* (за каго, за што, па кім, па чым) – *браць (прымаць) <блізка> да сэрца (да душы)* (<што>) (у 1-м значэнні).

Часам кантэкст з’яўляецца выразным паказчыкам, што можна лічыць у фразеалагізме “значэннем”, а што – “адценнем значэння”. Напрыклад, слоўнікавая дэфініцыя фразеалагізма *<як (быццам)> язык праглынуў (пракаўтнуў, -ла, -лі)* ‘упарта, зацята маўчаў ці раптоўна замоўк’ (як і яго сіноніма *<як (нібы)> вады ў рот набраў (набрала, -лі)* ‘упарта, зацята маўчаў’) сведчыць пра “адценне” ‘ўпарта, зацята, раптоўна’ значэння ‘маўчаць’. А ў наступным кантэксце “адценне” ‘ўпарта, зацята, раптоўна’ становіцца асноўным значэннем, якім фразеалагізм збліжаецца з сінанімічнымі прыслоўнымі фразеалагізмамі *маўчаць як (што) рыба* ‘зацята’, *маўчаць як сцяна* ‘зацята, упарта’ і можа быць імі заменены: [Соня] *надта капрызная стала, незаворлівая. То цэлы вечар бурчыць, то маўчыць, быццам язык праглынула* [СФ-2, с. 241].

Па-трэцяе, пры аднолькавым ці гранічна блізкім значэнні фразеалагізмы могуць адрознівацца функцыянальна-стыльвай і экспрэсіўна-ацэначнай афарбоўкай. Напрыклад, фразеалагізм *ламацца ў адчыненыя дзверы* ‘настойліва сцвярджаць, даказваць тое, што даўно ўсім вядома і не выклікае прэрэчанняў’ [СФ-1, с. 633] функцыянальна не замацаваны за пэўным стылем. Аднак ён не ацэньваецца як міжстыльвы ці стылістычна нейтральны, бо не можа ўжывацца ва ўсіх сферах зносін і не пазбаўлены экспрэсіўнасці. Катэгорыя экспрэсіўнасці з’яўляецца спецыфічнай катэгорыяй фразеалогіі, амаль усе фразеалагізмы як сродак другаснай намінацыі (за вельмі рэдкім выключэннем па назіраннях І.Я. Лепшава [8]) надзелены экспрэсіўнасцю. Ужыванне сінанімічнага выразу *адмыкаць адмыкальныя дзверы* ‘настойліва сцвярджаць, даказваць тое, што даўно ўсім вядома і не выклікае прэрэчанняў’ [СФ-1, с. 69] паказвае на неафіцыйнасць адносін паміж суразмоўцамі і замацаванне гэтага фразеалагізма ў размоўным стылі з экспрэсіўна-ацэначнай афарбоўкай іранічнасці.

Сінонімы могуць пазбавіцца сваёй функцыянальна-стыльвай і экспрэсіўна-ацэначнай афарбоўкі і перайсці ў сінанімічны рад іншай ступені. У слоўнікавым артыкуле каля такіх фразеалагізмаў стаіць памета “часцей”. Звычайна сінанімічны рад дзеяслоўных фразеалагізмаў дзеліцца на дзве часткі – цэнтральную, ядзерную і перыферычную, стылістычна акрэсленую. У першай змяшчаюцца найбольш частотныя фразеалагізмы-сінонімы, у другой – якія валодаюць моцнай экспрэсіяй і выразнасцю. Пастаянныя канататыўныя семы вызначаюць абмежаванні ў выкарыстанні фразеалагізмаў-сінонімаў. Рухомая канататыўная сема дазваляе “плаваць” ядру і перыферыі. Напрыклад, у сінанімічны рад, які ўзначальваецца выразам-дамінантай *выносіць ногі* (<адкуль, ад каго>) ‘уцякаць, знікаць, выратаўваючыся ад небяспекі’ (апісанне ступеней і дамінантаў сінанімічнага рада праводзіцца намі ў асобным даследаванні), на перыферыі другой ступені сінанімічнага рада знаходзіцца прастамоўны выраз *змотваць вудачкі (вуды)* ‘паспешна адыходзіць, адступаць, знікаць’ з рухомай экспрэсіўна-ацэначнай афарбоўкай “часта іранічны”; на перыферыі трэцяй ступені (другасная сінанімія – сінанімічным з’яўляецца адно са значэнняў мнагазначнай адзінкі) сінанімічнага рада знаходзіцца размоўны выраз з паметай “часта іранічны” *вастрыць (настройваць) лыжы* (куды, адкуль) у 2-м значэнні ‘уцякаць куды-, адкуль-н.’ [СФ-1, с. 178].

Па-чацвёртае, удакладнім думку, што фразеалагізмы-сінонімы “належаць да аднаго семантыка-граматычнага тыпу”. Гэта, безумоўна, правільна. Катэгарыяльнае значэнне ўваходзіць у сэнсавую структуру кожнага фразеалагізма, з’яўляецца састаўной часткай фразеалагічнага значэння. Субкатэгарыяльнае значэнне ўяўляе сабой менш агульнае і больш канкрэтнае, у параўнанні з катэгарыяльным, значэнне, якое аб’ядноўвае фразеалагізмы ў семантычныя субкатэгорыі ўнутры семантыка-граматычных класаў. Субкатэгарыяльнае значэнне ўтрымлівае семы, якія дазваляюць адмежаваць фразеалагізм ад фразеалагізмаў іншых катэгорый, і адначасова семы, якія аб’ядноўваюць фразеалагізмы пэўнай субкатэгорыі ў адзін тып катэгарыяльнага значэння¹³. З улікам субкатэгарыяльнага значэння дзеяслоўных фразеалагізмы падзяляюцца на тры семантычныя тыпы (субкатэгорыі): са значэннем дзейнасці (617 адзінак), са значэннем адносін (772 адзінкі), са значэннем стану (766 адзінак). Напрыклад, у семантычнай структуры сінанімічнага рада дзеяслоўных фразеалагізмаў *высмактваць з пальца* (што) ‘гаварыць, сцвярджаць што-н. без належных падстаў; выдумваць’ [СФ-1, с. 200] – з *ветру вярочкі віць* прысутнічаюць такія семантычныя прыкметы, як катэгарыяльнае значэнне дзеяння (працэсу), субкатэгарыяльнае значэнне дзейнасці,

¹³ Чепуренко А.А. Принципы квалификации фразеологизмов: На материале русского языка: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Орлов. гос. ун-т. – Орел, 2003. – 26 с.

інтэгральная сема “маўленне”; у семантычнай структуры сінанімічнага рада ўкараціць (*падкараціць, падрэзаць*) язык (каму) ‘прымусіць каго-н. замоўкнуць, менш гаварыць лішняе’ [СФ-2, с. 562] – язык (языкі) завязаць (каму) – наступіць на язык (каму) – заткнуць рот (каму) – замазаць рот (каму) – навесіць замок на рот (на губы) (каму) – забіць дух (каму) – закрыць (заціснуць) рот (каму) – заткнуць горла (глотку) (каму, каго) (у 1-м значэнні) прысутнічае катэгарыяльнае значэнне дзеяння (працэсу), субкатэгарыяльнае значэнне адносін, інтэгральная сема “міжасобавыя адносіны”; у семантычнай структуры сінанімічнага рада трымаць язык (рот) на замку ‘захоўваць што-н. у тайне, быць асцярожным у выказваннях; маўчаць, калі трэба’ [СФ-2, с. 533] – трымаць язык на прывязі – трымаць (стрымліваць) язык за зубамі – прытрымліваць язык – і (ні) пары з рота не пусціць – браць рот на замок – трымаць пры сабе (што) прысутнічае катэгарыяльная сема дзеяння (працэсу), субкатэгарыяльная сема стану, інтэгральная сема “псіхічны стан”.

У сінанімічным радзе, які складаецца з трох фразеалагізмаў – *ад яйка (ад яйца) адліць* ‘неверагодна спрытна ўкрасці, прысоіць чужое нават тады, калі гэта здаецца немагчымым’, *падыты лісіцай* ‘вельмі хітры і лжывы. Пра чалавека’, *з-пад сучкі яйца (яйка) украдзе* ‘вельмі хітры, пранырлівы, здольны зрабіць нечаканае ці, здавалася б, немагчымае’ [СФ-1, с. 69], першы выраз суадносіцца з семантыка-граматычным разрадам дзеяслоўных фразеалагізмаў, а два наступныя – з семантыка-граматычным разрадам прыметнікавых фразеалагізмаў. Таму, на нашу думку, гэтыя тры выразы не могуць уваходзіць у адзін сінанімічны рад.

Па-пятае, прааналізуем думку “пераважна валодаюць аднолькавай ці падобнай сінтаксічнай спалучальнасцю (гэтая асаблівасць, перш за ўсё, характэрная для аднаструктурных фразеалагізмаў)”.

У навуковай літаратуры звычайна ўказваецца, што сінанімічныя рады складаюць аднаструктурныя і рознаструктурныя фразеалагізмы. У структурных адносінах пераважная большасць дзеяслоўных фразеалагізмаў-сінонімаў з субкатэгарыяльным значэннем дзейнасці – падобнаструктурныя. Гэты тэрмін быў уведзены ў навуковы зварот У.П. Жукавым: “значная колькасць фразеалагічных сінонімаў у структурных адносінах займае прамежкавае становішча паміж выдзеленымі разрадамі [аднаструктурнымі і рознаструктурнымі]. Аднаструктурныя фразеалагічныя адзінкі можна ўмоўна назваць падобнаструктурнымі фразеалагічнымі сінонімамі. Сюды можна аднесці, напрыклад, фразеалагізмы, у складзе якіх граматычна апорны кампанент выражаны адной і той жа часцінай мовы (дзеясловам, назоўнікам, прыметнікам, прыслоўем), а ўсе астатнія кампаненты размешчаны ў рознай паслядоўнасці, з’яўляюцца рознааформленымі, напрыклад: *втираць очки* (кому), *обводит вкруг (кругом) пальца* (кого), *водит за нос* (кого), *морочить голову* (кому), *брат на пушку* (кого), *брат на арапа* (кого) і г.д.”¹⁴.

Аднолькавая ці падобная сінтаксічная спалучальнасць, на нашу думку, мала звязана са структурнымі асаблівасцямі дзеяслоўных фразеалагізмаў, у большай ступені яна залежыць ад іх субкатэгарыяльнай прыналежнасці (дзеяснасць, адносіны, стан). Патлумачым гэта больш падрабязна ў дачыненні да дзеяслоўных фразеалагізмаў з субкатэгарыяльным значэннем дзейнасці як самастойнай фразеалагічнай мікрасістэмы. Пад паняццем *дзеяслоўныя фразеалагізмы* ў беларускім мовазнаўстве традыцыйна разумеюць фразеалагізмы, якія абазначаюць *дзеянне* і выражаюць яго ў катэгорыях трывання, часу, ладу, а таксама роду (у формах прошлага часу і ўмоўнага ладу). Тэрмін “дзеянне” мае неадназначнае тлумачэнне: у працах філасофскага і псіхалагічнага характару дзеянне разумеецца як адзінка дзейнасці, лінгвісты тлумачаць суадносіны паняццяў “дзеянне” і “дзеяснасць” ад больш шырокага да вузкага.

Паняцце “дзеяснасць” мы разумеем (услед за В.А. Лебядзінскай [9]) як спецыфічную чалавечую форму актыўных адносін да акаляючага асяроддзя, змест якой складае яго мэтазгоднае змяненне і пераўтварэнне. Мы прытрымліваемся думкі, што паняцце “дзеяснасць” больш шырокае, чым паняцце “дзеянне”, і пад паняццем “дзеяснасць” разумеем форму свядомай актыўнасці суб’екта, накіраваную або ненакіраваную на аб’ект з мэтай пераўтварэння яго ўласцівасцей. Дзейнасць складаецца з асобных дзеянняў. Напрыклад, педагагічная дзейнасць складаецца з падрыхтоўкі і чытання лекцый, правядзення семінарскіх заняткаў, падрыхтоўкі заданняў і г.д. Падрабязна семантычныя групы дзеяслоўных фразеалагізмаў з субкатэгарыяльным значэннем дзейнасці былі намі апісаны ў [10; 11]. Суб’ектам дзейнасці выступае асоба (чалавек) (ці сукупнасць асоб), якая *праяўляе сваю волю, рэалізуе свае дзеянні і дасягае пастаўленай мэты*. Таму левая спалучальнасць дзеяслоўных фразеалагізмаў-сінонімаў з субкатэгарыяльным значэннем дзейнасці, як правіла, супадае – выразы ўжываюцца пры дзейніку са значэннем асобы (або сукупнасці асоб). Зрэдку суб’ектам выступае абстрактны прадмет – метанімічны назоўнік (граматычна неадусаўлёны назоўнік, які ў сваёй семантычнай структуры ўтрымлівае сему адушаўлёнасці, напрыклад, *арганізацыя* = людзі). Дзеяслоўныя фразеалагізмы з субкатэгарыяльным значэннем дзейнасці часцей за ўсё безаб’ектныя, толькі зрэдку маюць аб’ектную знешнюю накіраванасць (у такім выпадку аб’ектам выступае прадмет, які з’яўляецца прадуктам стваральнай або разбуральнай дзейнасці чалавека, або абстрактныя паняцці – прадмет думкі, тэма маўлення), напрыклад, некаторыя адзінкі сінанімічнага рада з агульным значэннем ‘поўнасю разбурыць, знішчыць дашчэнт’ маюць канструктыўна абумоўленае значэнне – кіруюць назоўнікам у вінавальным склоне: *зраўняць з зямлёй* (што), *вырваць з каранем* (што), *сцерці з твару зямлі* (у 2-м значэнні што), *не пакінуць каменя на камені* (у 1-м значэнні).

Заклучэнне. У колькасных адносінах пераважаюць фразеалагізмы-сінонімы семантычнай групы “абстрактная дзейнасць”. Перавага фразеалагізмаў са значэннем абстрактнай дзейнасці, магчыма, можа быць растлумачана тым, што фразеалагізмы, з’яўляючыся фактам другаснай намінацыі, як правіла, служаць выражэннем

¹⁴ Словарь фразеологических синонимов русского языка: Около 730 синоним. рядов / В.П. Жуков, М.И. Сидоренко, В.Т. Шкляров; под ред В.П. Жукова. – М.: Рус. яз., 1987. – С. 5.

адцягненых працэсаў, больш складаных па сваёй сутнасці, чым канкрэтныя дзеянні. Аналізаваныя намі фразеалагізмы-сінонімы ўтвараюць сінанімічныя рады, у семантычнай структуры якіх прысутнічаюць такія семантычныя прыкметы, як катэгарыяльнае значэнне дзеяння (працэсу), субкатэгарыяльнае значэнне дзейнасці, інтэгральная сема канкрэтнай або абстрактнай дзейнасці. На дэнататыўным узроўні фразеалагізмы-сінонімы не могуць узаемамяняцца ў любым кантэксце: адрозненні ў этымалагічных вобразах, непаўторная ўнутраная форма, разнастайная экспрэсіўна-ацэначная афарбоўка выключаюць магчымасць адекватнай замены. У працэсе функцыянавання дзеяслоўныя фразеалагізмы-сінонімы валодаюць складаным перапляценнем семантычных, граматычных, стылістычных характарыстык, што замацоўвае за імі пазіцыю частковай узаемазамены.

СКАРАЧЭННІ

СФ-1 – Лепешаў І.Я. Слоўнік фразеалагізмаў. У 2 т. – Мінск: БелЭн імя П. Броўкі, 2008. – Т. 1: А–Л. – 672 с.
СФ-2 – Лепешаў І.Я. Слоўнік фразеалагізмаў. У 2 т. – Мінск: БелЭн імя П. Броўкі, 2008. – Т. 2: М–Я. – 704 с.

ЛІТАРАТУРА

1. Янкоўскі Ф.М. Беларуская фразеалогія. – Мінск: Нар. асвета, 1981. – 79 с.
2. Аксамітаў А.С. Беларуская фразеалогія. – Мінск: Выш. шк., 1978. – 224 с.
3. Лепешаў І.Я. Фразеалогія сучаснай беларускай мовы. – Мінск: Выш. шк., 1998. – 271 с.
4. Авалиани Ю.Ю., Ройзензон Л.И. О разграничении синонимии и варианности в области фразеологических единиц // Вопросы фразеологии и составления фразеологических словарей. – Баку, 1968. – С. 70–77.
5. Гаврин С.Г. Синонимия фразеологических сочетаний современного русского языка: к постановке вопроса о принципах словаря фразеологических синонимов // Вопросы фонетики, словообразования, лексики русского языка и методики его преподавания. – Пермь, 1964. – С. 189–199.
6. Сидоренко М.И. Парадигматические отношения фразеологических единиц в современном русском языке. – Л.: ЛГПИ, 1982. – 108 с.
7. Жуков В.П. Семантика фразеологических оборотов. – М.: Просвещение, 1978. – 160 с.
8. Лепешаў І.Я. Праблемы фразеалагічнай стылістыкі і фразеалагічнай нормы. – Мінск: Навука і тэхніка, 1984. – 264 с.
9. Лебединская В.А. Процессуальные фразеологизмы современного русского языка. – Челябинск: ЧГПИ, 1987. – 80 с.
10. Маршэўская В.В. Семантычныя групы дзеяслоўных фразеалагізмаў са значэннем абстрактнай дзейнасці // Беларуская лінгвістыка. – 2022. – Вып. 89. – С. 86–93.
11. Маршэўская В.В. Семантычныя групы дзеяслоўных фразеалагізмаў са значэннем канкрэтнай дзейнасці // Веснік Полац. дзярж. ун-та. Сер. А. Гуман. навукі. – 2023. – № 1(66). – С. 153–157.

Паступіў 10.05.2024

ИНТЕГРАЛЬНЫЕ ПРИЗНАКИ СИНОНИМИЧНОСТИ ГЛАГОЛЬНЫХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ С СУБКТЕГОРИАЛЬНЫМ ЗНАЧЕНИЕМ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В.В. МАРШЕВСКАЯ

(Гродненский государственный университет имени Янки Купалы)

Автор делает попытку уточнить основной понятийный аппарат – фразеологические синонимы, синонимический ряд – глагольных фразеологизмов с субкатегориальным значением деятельности. Основными методами исследования стали метод семантической идентификации, метод компонентного анализа, описательный и аналитический. Установлено, что анализируемые фразеологизмы-синонимы образуют синонимические ряды, в семантической структуре которых присутствуют такие семантические признаки, как категориальное значение действия (процесса), субкатегориальное значение деятельности, интегральная сема конкретной или абстрактной деятельности. Преобладают фразеологизмы-синонимы со значением абстрактной деятельности. На денотативном уровне фразеологизмы-синонимы не могут взаимозаменяться в любом контексте: различия в этимологических образах, неповторимая внутренняя форма, разнообразная экспрессивно-оценочная окраска исключают возможность адекватной замены. В процессе функционирования глагольные фразеологизмы-синонимы обладают сложным переплетением семантических, грамматических, стилистических характеристик, что закрепляет за ними позицию частичной взаимозаменяемости. Полученные результаты могут быть использованы в теории и практике лексикографии и фразеографии.

Ключевые слова: синонимы, синонимический ряд, глагольные фразеологизмы, субкатегория деятельности, фразеология, белорусский язык.

**INTEGRAL SIGNS OF SYNONYMY VERBAL PHRASEOLOGICAL UNITS
WITH A SUBCATEGORICAL MEANING OF ACTIVITY**

V. MARSHEUSKAYA
(*Yanka Kupala State University of Grodno*)

The author makes an attempt to clarify the basic conceptual apparatus – phraseological synonyms, a synonymic series – of verbal phraseological units with a subcategorical meaning of activity. The main research methods are the method of semantic identification, the method of component analysis, descriptive and analytical. It is established that the analyzed synonymous phraseological units form synonymous series, in the semantic structure of which there are such semantic features as the categorical meaning of an action (process), the subcategorical meaning of an activity, the integral seme of a concrete or abstract activity. Phraseological units-synonyms with the meaning of abstract activity-prevail. At the denotative level, phraseological synonyms cannot be interchanged in any context: differences in etymological images, unique internal form, diverse expressive and evaluative coloring exclude the possibility of adequate replacement. In the process of functioning, verbal phraseological units-synonyms have a complex interweaving of semantic, grammatical, and stylistic characteristics, which secures for them the position of partial interchangeability. The results obtained can be used in the theory and practice of lexicography and phraseography.

Keywords: *synonyms, synonymic series, verbal phraseological units, subcategory of activity, phraseology, Belarusian language.*